

Питання історичного краєзнавства

А. А. НЕПОМНЯЩИЙ (Сімферополь)

РОЛЬ ДУХОВНИХ ОСІБ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В КРИМУ (Друга половина XIX — початок XX ст.)

Нині розроблення проблем церковної історії та культури є одним із пріоритетних напрямків регіональних досліджень. Встановлення стосунків держави з церквою на принципах взаємоповаги, співробітництва у вирішенні завдань духовного відродження народу відкрило нові можливості для неупередженого поцінування ролі церкви в історії України. Не випадково краєзнавчі програми одним із основних розділів, як правило, називають “церковне краєзнавство і його місце в дослідженні рідного краю”¹.

Серед різноманітних аспектів діяльності церкви має безсумнівний інтерес визначення її реального внеску в розвиток культури кожного конкретного регіону. Сучасні дослідники справедливо відзначають позитивну роль служителів культу XIX — початку XX ст. у створенні описів окремих територій в історико-релігійному відношенні, що, безумовно, сприяло розвитку історико-краєзнавчих досліджень у цілому².

Поняття церковного краєзнавства включає не тільки вивчення церквою минулого і сучасного краю, але і подвижництво світських організацій, окремих учених у царині церковної археології, побуту, релігійного життя народу. Визнання ролі служителів культу в пізнанні регіональної історії прийшло вже з XIX ст.³ Видатний краєзнавець Криму Микола Ничипорович Мурзакевич (1806—1883) у листі до історика мистецтва й археолога, дослідника півострова Дмитра Михайловича Струкова (1828—1899) від 26 грудня 1870 р. відзначив неоціненну користь, що приносить фундаментальній науці вивчення церковної археології, проведене на місцях служителів культу⁴. Завдяки їх подвижницькій діяльності історична наука збагатилася цікавими сюжетами. Зокрема, одним із перших у вітчизняному краєзнавстві статтю з історії Херсонеса підготував митрополит Євгеній⁵. Багато церковних ієрархів — від керівників єпархій до настоятелів церков — були дійсними членами Одеського товариства історії та старожитностей, Таврійської вченої архівної комісії, брали активну участь у засіданнях, публікували свої дослідження на сторінках періодичних видань цих товариств. Відтак упорядкування повної бібліографії, аналіз історико-краєзнавчих розвідок релігійних діячів становить значний науковий інтерес.

Наукова діяльність архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Василя Ф. Розанова, 1781—1858) в галузі історичного краєзнавства Півдня України високо оцінена сучасними дослідниками⁶, проте поза їхньою увагою залишилася його кримознавча праця. Лише А. І. Маркевич зазначив, що Гавриїл ознаменував діяльність свою ученими дослідженнями й описом пам’яток православних старожитностей у Криму⁷. Учень Гавриїла С. А. Серафимов продовжив тему у нарисі, присвяченому архіпастирю⁸. Втім, саме цей служитель православної церкви став автором докладних наукових описів окремих сторінок історії християнства в Криму. У статті “Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии”⁹ він одним із перших звернувся до питань етнічної історії кримських греків і подальшої долі церковних цін-

ностей, вивезених ними при переселенні. Гавриїл докладно описав християнські пам'ятки у Феодосійському повіті¹⁰. Слід зазначити, що ця стаття архієпископа помилково приписана іншому церковному діячу — Гавриїлу Айвазовському, що стало приводом для її передруку з його підписом у 1997 р.¹¹ На сторінках “Записок Одесского общества истории и древностей” з'явився найфундаментальніший твір Гавриїла “Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической”¹², де історію християнства в Тавриді автор поділяє на дві епохи: до і після приєднання Криму до Росії. Дослідження про причини і хід виселення православних із Криму в 1778 р. увійшло у двотомне зібрання творів ієрарха, що побачило світ у 1854 р.¹³ Науковий інтерес викликають і великі рукописи Гавриїла (Розанова), виявлені нами в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Це варіанти його статті про виселення греків та вірменів із Криму, власноручні копії документів, що стосуються даного питання¹⁴. Велике значення як першоджерело мають рукописні матеріали до його “Хронологико-исторического описания церквей...” Криму, де є велика кількість документів і статистичних матеріалів, не включених до видання¹⁵.

Учень і соратник Гавриїла, історик церкви протоієрей Серафим Антонович Серафимов (?—1884) також був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Увагу преосвященного Гавриїла він привернув до себе під час навчання в Катеринославській семінарії. Вже тоді Гавриїл зробив його своїм книгодержцем. Після закінчення в 1841 р. Київської духовної академії С. А. Серафимов викладав грецьку мову і російську словесність у цьому навчальному закладі, а в 1845 р. за бажанням Гавриїла був призначений до Одеси законоучителем в училище Одеського Архангело-Михайлівського жіночого монастиря¹⁶. У 1850—1855 рр. о. Серафим на посаді професора викладав грецьку мову в Одеській семінарії, а згодом до 1870 р. служив учителем закону божого в Одеському інституті шляхетних дівчат. У 1870—1877 рр. — працював наглядцем Херсонського духовного училища¹⁷. Основним об'єктом наукових зацікавлень С. А. Серафимова стала історія християнської церкви в Новоросії та Криму. На основі чималого масиву архівних джерел священник опублікував велике дослідження, що витримало два видання, — “Крымские християне (греки) на южных берегах Азовского моря”¹⁸. Добре володіючи давньо- і новогрецькою мовами, автор вперше в етнофілології торкнувся проблеми місцевих грецьких діалектів. Протоієрей Серафим докладно описав особливості відправлення культу, різноманітні свята маріупольських греків, пов'язавши їх із культурою корінних греків Криму. На підставі виявленого ним великого корпусу документів (синаксарей) С. А. Серафимов висвітлив раніше невідомі сторінки історії Сурозької¹⁹ та і Готфійської епархій у Криму²⁰. Свої висновки він порівнював із результатами роботи інших істориків церкви.

Сталу пам'ять по собі на Кримському півострові залишив архієпископ Херсонський і Таврійський (із 24 лютого 1848 р.) Інокентій (Іван Олексійович Борисов) (1800—1857). Біографічні відомості про нього належно представлені в дорадянських публікаціях²¹ і в сучасних дослідженнях²². Після навчання у Воронежській, а згодом у Севській семінарії Інокентій вступив до Київської духовної академії, де й здобув вищу освіту. У 25 років він уже екстраординарний професор С.-Петербурзької духовної академії, через чотири роки — доктор богослов'я, а в 30 років — ректор Київської духовної академії. У цей час преосвященний Інокентій вперше познайомився з Кримом, куди приїхав, виснажений науковою працею, восени 1835 р. на лікування. Разом із Михайлом Олександровичем Максимовичем (1804—1873) він здійснив тоді сходження на Чатир-Даг.

Очолити Таврійську єпархію, Інокентій поступово об'їхав весь Крим. Широко полюбивши цей поетичний край, він ретельно збирав різноманітні відомості про зруйновані церкви і монастирі в гірському Криму, згадки про святих, здавна похованих у Криму (мощі Св. Климента в Херсоні, Св. Стефана біля Феодосії й ін.). На місці найвідоміших пам'яток християнської релігії Інокентій прагнув створити нові монастирі. Він мріяв про зведення Російського Афона в Криму, де були б зосереджені найголовніші християнські святині. На обґрунтування цього проекту Інокентій склав "Записку о восстановлении древних святынь в горах Крымских", опубліковану в 1861 р.²³ і схвалену Святим Синодом і затверджену імператором. Проект указував на цілі й засоби для відновлення кримських пам'яток древнього християнства. Першим кроком у виконанні цього задуму стало відновлення Успенського скита в Бахчисарайській ущелині; потім ієрарх зайнявся належним облаштуванням відновленого святого в Херсонесі, церкви Іоанна Предтечі в генуезькій фортеці; спорудженням і прикрасою храму на честь Св. Володимира в Сімферополі²⁴. При новостворюваних і діючих церквах архієпископ відкривав бібліотеки, для чого виписував із С.-Петербургу богословську та історичну літературу російською і європейськими мовами²⁵. Становлять інтерес публікації Інокентія, пов'язані з історією християнства в Криму, зокрема, з появою в Херсонесі перших християнських просвітителів^{26–27}, історією Готфрійської єпархії в Тавриці^{28–29}.

Керівництво Інокентія єпархією прийшлося на трагічні роки Східної (Кримської) війни (1853—1856). Як патріот, Інокентій об'їжджав поля боїв у Севастополі, Євпаторії, де виступав із проповідями. Для них характерна сила думки, відшліфованість фраз, моральна чистота і прониклива доброта. Неабиякий ораторський талант архієпископ сполучав із глибокими історичними знаннями. Його промови і побажання були надзвичайно популярні у населення³⁰, переписувалися і передруковувалися у багатьох виданнях, згодом вийшли окремою збіркою³¹. Викликають інтерес і рукописні тексти виступів Інокентія, де богословські міркування перемішані з історичними довідками і думками про відродження християнських святинь у Криму: "Слово, вимовлене в Перекопі з нагоди військових обставин 19 червня 1855 р."³², "Слово, сказане в Сімферополі, незабаром після вигнання з Криму супротивника 26 червня 1856 р."³³ У численних спогадах сучасників про подорожі Інокентія по Криму відзначається особиста мужність ієрарха, що відвідував тифозні лазарети, умів угамувати страх і постійно спонукав віруючих до збереження християнських археологічних пам'яток³⁴. Під час своєї останньої поїздки до Криму в 1857 р.³⁵ Інокентій давав розпорядження щодо влаштування огорож і каплиць на військових цвинтарях, щедро жертвував власні кошти на роботи з відновлення християнських святинь³⁶.

Листування ієрарха, що збереглося в особових архівних фондах Інокентія в Одеській державній науковій бібліотеці та Російській національній бібліотеці, істотно розширює уявлення про його участь у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Криму. У листах колишнього Таврійського губернатора, відомого громадського діяча Олександра Івановича Казначеева (1788—1880) до Інокентія обговорювалися не тільки питання особистого характеру між двома друзями, а й хід відновлення древніх скитів у горах Криму, де "від великого світла далеко, від неба... близько"³⁷. Зустрічі в Криму О. І. Казначеева й Інокентія, як правило, проходили в гірських монастирях. Інокентій подав дієву допомогу директору Керченського музею старожитностей — видатному досліднику Криму Антону Бал-

тазаровичу Ашику (1801—1854), що звернувся до нього з проханням про грошову субсидію для видання своїх праць. З секретарем Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевичем Інокентій обговорював план оздоблення фасадів майбутньої церкви в Херсонесі. Мурзакевич повідомив у листі до Інокентія від 27 листопада 1852 р. історичні дані про церкву, що існувала в Херсонесі в V—XI ст. Краєзнавці розглядали плани її відновлення. У листі до Інокентія від 6 грудня 1853 р. голова Московського археологічного товариства Олексій Сергійович Уваров (1824—1884) розповідав про хід розкопок церкви в Херсонесі на північній стороні міста ³⁸. Листування з М. Х. Палаузовим (1854), М. О. Максимовичем (1854) ³⁹, Б. А. Корфом ⁴⁰ зберігає етнографічні збірки фольклору років Кримської війни. Діяльність архієпископа по відновленню стародавніх пам'яток у Криму зацікавила генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, котрий писав Інокентієві 16 червня 1853 р.: “Ви викликаєте до нового життя дорогоцінні пам'ятки християнства і влаштовуєте притулки ченцям у місцях, де вперше засяяв промінь віри”. Водночас М. С. Воронцов відзначив помітну роль Інокентія в організації вивчення цих пам'яток.

Також велика роль в організації досліджень стародавніх християнських святинь Криму архієпископа Херсонського і Таврійського (із лютого 1868) Гурія (1818—1882). Сучасники високо цінували його діяльність по охороні пам'яток ⁴¹. Гурій, так само як і його попередники, підтримував наукові контакти з М. Н. Мурзакевичем ⁴² і Д. М. Струковим ⁴³, із якими обговорював проекти реставрації вівтаря Інкерманської кіновії та Бахчисарайського Успенського собору. Неодноразово (у 1872 і 1876 р.) Гурій пропонував Д. М. Струкову опублікувати матеріали про дослідження ним християнських святинь у Криму в “Таврических епархиальных ведомостях”, що почали видаватися саме при Гурієві, у вересні 1869 р. За вказівкою Гурія було зроблено копії унікальних пам'яток середньовічної культури Криму — стародавнього грецького “Євангелія”, написаного на пергаменті XII ст., і “Апостола”, що зберігається в керченській церкві Іоанна Предтечі ⁴⁴.

Видатною для свого часу працею стала “Довідкова книжка про приходи і храми Таврійської єпархії”, складена єпископом Таврійським і Сімферопольським Гермогеном ⁴⁵. У виданні наведено історико-краєзнавчі відомості по кожному повіту й місту губернії. Подано докладний опис культових споруд, вміщені нариси історії того або іншого будинку із зазначенням його архітектурних особливостей. У 1887 р. світ побачив фундаментальний твір Гермогена “Таврическая епархия” ⁴⁶. У трьох його главах послідовно описано “географічне положення Таврійської губернії і загальне поняття про неї”, наведені історичні відомості про Крим із найдавніших часів до приєднання до Росії і нарис історії православної церкви на території єпархії. Неоціненний фактичний матеріал Гермогена про всі храми, що існували в Криму, і приходи є важливим історичним джерелом. Статистичні дані книги спираються на архівний матеріал, відомості періодичної преси. Важливо також, що нариси супроводжуються докладним науководовідниковим апаратом, котрий свідчить про ґрунтовне знання церковним ієрархом останніх наукових досліджень з історії краю. Праця містить характеристику широкого спектра етнографічної розмаїтості півострова з додатком статистичних даних про чисельність народів Криму від часу їхньої появи там, опис їхнього побуту, звичаїв, одягу, їжі.

Багато уваги Гермоген приділяв охороні історичних пам'яток християнського походження. Разом із М. Н. Мурзакевичем, із котрим ар-

хіерей підтримував не тільки наукові, а й дружні стосунки, Гермоген особисто об'їжджав руїни храмів у південній частині півострова. Краєзнавці листувалися, обмінювалися новинками літератури з богослов'я й історії Криму ⁴⁷.

Дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей архіандрит Антонін, настоятель російської посольської церкви в Константинополі, опублікував зібрані і перекладені ним документи з історії середньовічної Сугдеї ^{48–49}. Антонін сприяв поповненню нумізматичної колекції Товариства, постійно даруючи цікаві в науковому плані примірники музею ОТІС ⁵⁰. Докладне дослідження, присвячене історії Готської єпархії в Криму, провів архіандрит Арсеній ⁵¹. На основі популярних тоді праць П. І. Кеппена, В. Х. Кондаракі, Є. Л. Маркова, Ф. А. Хартахая, окремих латинських джерел (*Acta Patriarsha* та ін.) зроблено спробу висвітлити історію появи готів у Криму, нарис релігійного життя в єпархії. Інтерес становить репрезентована в роботі хронологія ієрархів готських.

Особливе місце серед дослідників історії християнства в Криму посідає син бідного сільського священика Каневського повіту Арсеній Гаврилович Лебединцев (1818—1898). Після закінчення семінарії й академії в Києві та декількох років служби в Одесі, завдяки протекції колишнього ректора Київської академії, архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, Арсеній Лебединцев був призначений до Севастополя на посаду благопристойного церков Південного берега Криму і настоятеля севастопольської Петропавлівської церкви, де служив до початку 1857 р. ⁵² Отець Арсеній був правою рукою Інокентія у справі будівництва нових церков, облаштування монастирів, скитів. Листування між ними поклало початок історичному циклу севастопольських листів А. Лебединцева — правдивому літопису оборони Севастополя, опублікованому на сторінках “Киевской старины” у 1896 р. ⁵³ Арсеній Лебединцев був у Севастополі єдиним представником єпархіального управління Криму і духівником Хресто-Воздвиженської общини сестер милосердя. Листування містить унікальні матеріали з історії оборони, листи “заселені” конкретними особистостями, наводиться велика кількість яскравих епізодів боїв, побутових портретів. Плануючи надалі скласти докладний історичний опис оборони, А. Г. Лебединцев у листах до Інокентія зафіксував увесь зріз життя півострова в ті роки ⁵⁴. У працях з історії церкви в Криму Лебединцев наперед намагався простежити, як вплинуло приєднання півострова до Росії на успіхи християнства в цьому регіоні ⁵⁵. Його твір “Столетие церковной жизни Крыма”, опублікований в “Записках Одесского общества истории и древностей” та окремим виданням, здобув належне визнання вчених. Без посилань на нього не обходилося жодне історичне дослідження з історії Криму кінця XVIII—XIX ст.

Брат Арсенія — Петро Гаврилович Лебединцев (1819—1896) — кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору ⁵⁶ відомий змістовним дослідженням археологічних залишків культових споруд на місці Херсонеса ⁵⁷.

Служителі культу брали активну участь у роботі Таврійської ученої архівної комісії з розбору церковних архівів. Так, дійсний член ТУАК священик Олександр Васильович Гроздов на підставі виявлених ним джерел опублікував історичну записку про Херсонеський монастир ⁵⁸ і архівні документи, що стосуються історії будівлі ⁵⁹ та історії Бахчисарайської Успенської церкви ⁶⁰. Архіандрит Херсонеського монастиря Євген, дійсний член Російського археологічного товариства, на сторінках “Известий”, цієї авторитетної інституції, виступив із повідомленням, у якому порушу-

вав питання зберігання археологічних пам'яток у Херсонесі ⁶¹. Разом із Д. М. Струковим Євген намагався здійснити свою давню мрію про створення археологічного музею під відкритим небом на руїнах древнього міста. Але проекту не судилося втілитися, про що свідчить лист церковного ієрарха до дружини Дмитра Михайловича — Олени Василівни Струкової від 9 травня 1889 р. ⁶²

Значний внесок у розвиток історичної науки в Криму зробив викладач Сімферопольської духовної семінарії, наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії Олександр Васильович Іванов (?—1911), член-фундатор ТУАК. Нами виявлено 11 його популярних публікацій з різноманітних питань історичного минулого Тавриди. Це статті в “Таврических епархиальных ведомостях”, “Известиях Таврической ученой архивной комиссии”, “Записках Одесского общества истории и древностей” ⁶³. Підсумковою працею краєзнавця стала книга “Святыи Равноапостольный Великий князь Киевский Владимир. Сказание о житии его и крещении им русского народа” (Сімферополь, 1911). Хоча матеріали О. В. Іванова не мали наукового характеру, вони відіграли визначну роль у популяризації окремих історичних сюжетів.

Цікаві дослідження проводив член ТУАК Дмитро Аркадійович Марков ⁶⁴. Особливої уваги заслуговує опублікована в “Таврическом церковно-общественном вестнике” його праця “Державный дом Романовых и Таврида”, що згодом вийшла окремим виданням ⁶⁵. Характерною рисою книги є велике коло використаної літератури: тут всі останні кримознавчі дослідження О. Г. Брікнера, М. І. Веселовського, В. К. Виноградова, А. О. Скальковського, В. Д. Смирнова, публікації кримознавчих збірників “ЗООИД”, “ИТУАК”. Автор запропонував стислий нарис минувшини Криму до моменту вступу на престол Михайла Федоровича Романова. Далі розглянуто зовнішньополітичні контакти Московської держави з Кримським ханством за різних представників династії Романових. При цьому Д. А. Марков висвітлив окремі сюжети історичного минулого краю. Докладно розглянута історія приєднання Криму до Росії, описана подорож Катерини II, “неоціненні заслуги” останніх імператорів (Миколи I, Олександри II, Олександра III) у розвитку краю.

Учитель закону божого Сімферопольської гімназії Олексій Георгійович Назаревський виступив із публікаціями з історії Херсонеського монастиря ⁶⁶ і спорудження в Херсонесі храму Св. князя Володимира ⁶⁷. Безумовно, важливе значення нині як історичне джерело має “Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор” (1872 р.) М. Родіонова. Це один із перших варіантів наукового опису історії міст і сіл Криму з історичними довідками і статистичними даними станом на 1870—1871 рр.

По-своєму виклав основні моменти історії християнства в Криму священник М. Феофілов ⁶⁸. Він виділив три основних центри християнства на півострові: Інкерманську кіновію, Георгіївський монастир, Бахчисарайський скит. На основі релігійних переказів і популярної праці В. Х. Кондараки “История христианства в Крыму” він відтворив основні моменти діяльності християнських проповідників на півострові.

Оригінальним жанром краєзнавчої літератури стали підготовлені церковними служителями описи церков, кіновій, скитів, монастирів. Ці довідкові видання, як правило, містили історичну передмову про появу культового спорудження, перелічували священників, настоятелів, що відправляли там службу. Вміщувалися легенди, пов'язані з цими святими місцями; докладно описувався найзручніший маршрут для паломників,

умови проживання там мирян і чудодійні сили ікон або цілющих місцевих джерел. Такі роботи підготували ігумен Херсонеського Св. Володимира монастиря Анфим ⁶⁹, настоятель кіновії в Кизильташі Олексій ⁷⁰, Успенського Бахчисарайського скиту Діонісій ⁷¹, Інкерманської кіновії Єфрем ⁷², ігумен Георгіївського Балаклавського монастиря Никандр ⁷³, настоятель Херсонеського монастиря Никанор ⁷⁴, архімандрит Балаклавського Георгіївського монастиря Никін ⁷⁵, ігумен Катерлезької Св. Георгіївської кіновії Філофей ⁷⁶.

Священики, викладачі закону божого в навчальних закладах нерідко ставали авторами записок з історії гімназії. Завдяки цьому з'явилися історичні нариси створення і діяльності Ялтинської жіночої гімназії (1876—1901)⁷⁷, Керченського Кушниковського дівочого інституту (1835—1885)⁷⁸.

Якщо в цілому по країні до середини XIX ст. історико-краєзнавчими дослідженнями священнослужителі займалися, лише керуючись власними науковими зацікавленнями, то в 1840—1850-х рр. Синод законодавчо закріпив створення повних описів усіх єпархій. Це зробило роботу з вивчення історії церкви в окремих регіонах систематичною. Віхою у розвитку церковного краєзнавства стало заснування в 1864 р. спеціальної комісії для розбору й опису архіву й бібліотеки Синоду. Комісія одночасно розгорнула діяльність по вивченню на місцях вітчизняної історії, опису й охороні пам'яток.

З останньої чверті XIX ст. у різноманітних єпархіях Російської імперії почали з'являтися церковно-археологічні інституції. Церковні краєзнавчі об'єднання в Криму з'являються лише на початку XX ст. Так, у Сімферополі утворилися Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії (1913 р.) і Сімферопольський церковно-археологічний комітет (1914 р.), що об'єднували найбільш дієздатних священнослужителів з метою вивчення краю.

Основним завданням цих краєзнавчих об'єднань було дослідження історії Таврійської єпархії: виявлення, охорона і збирання церковних пам'яток, рукописів і стародруків, розбір та опис архівів духовного відомства в Сімферополі, підготовка просвітительських публікацій. Важливе виховне значення мав також розвиток у місцевому товаристві й особливо серед духівництва і духовних вихованців інтересу до археологічних досліджень. Так, "Устав Церковного історико-археологического общества Таврической епархии" визначав метою цієї організації "вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії в її минулому і сучасному, обстеження, охорона і збирання пам'яток місцевих церковних старожитностей та історії. Вона мала: а) популяризувати й описувати архіви церков, монастирів та ін. єпархіальних установ і пам'яток церковної старовини; б) вивчати місцеві релігійні звичаї, перекази, церковні обряди; в) забезпечувати збереженість стародавніх храмів та церковних споруд, цвинтарів, стародавнього церковного посуду, писемних документів і вживати заходів проти їх псування та нищення; г) збирати і зберігати у своєму музеї речові й писемні пам'ятки, пов'язані з церковно-релігійним життям єпархії; д) піклуватися про поширення в товаристві, переважно серед духівництва церковно-історичних і археологічних відомостей, про порушення уваги й інтересу до них; е) влаштовувати церковно-археологічні виставки, привселюдні читання церковно-історичного характеру, друкувати матеріали (археологічних) і наукових досліджень з церковної історії, археології краю, історико-статистичних описів єпархії"⁷⁹.

До цих організацій входили почесні члени, що подавали матеріальну допомогу товариству або були відомі своїми науковими працями, і служи-

телі церкви. Після обрання на зборах товариства вони затверджувалися головою, яким був єпархіальний преосвященний. Фінансування здійснювалося з членських внесків, пожертвувань і прибутків від видань єпархіальних відомостей. Форми діяльності цих громадських організацій були традиційними для всієї країни: проведення засідань, збирання матеріалів і підготовка їх до видання, відповіді на запити урядових органів.

Змістовна сторона діяльності церковно-археологічних організацій включала такі основні напрямки: виявлення, опрацювання (опис) і зберігання речових і писемних пам'яток (архівів духовних навчальних закладів, пам'яток архітектури: стародавніх храмів, часовен, цвинтарів); вивчення церковного життя Таврійської єпархії: місцевих релігійних звичаїв, обрядів, переказів, у т. ч. старообрядників; пропаганда історико-археологічних знань серед духівництва.

За дорадянських часів стан краєзнавчих досліджень у середовищі служителів культу досяг такого розмаху, що усе частіше ставилося питання про централізацію церковних історико-археологічних об'єднань, необхідності створення єдиного центру зберігання найцінніших культових археологічних пам'яток. Рішення Синоду про створення координаційного центру було продиктовано давно назрілою необхідністю. Церковно-археологічні інституції, розкидані на величезній території Росії, потребували створення центрального органу, яким мала стати Архівно-археологічна комісія, що виникла в 1908 р.

В умовах відродження колишніх історико-краєзнавчих традицій доречно пригадати про піклувальників, що збирали, берегли і в міру своїх можливостей вивчали церковні пам'ятки. Ними були як церковні організації, так і окремі служителі культу, зусиллями яких зібрані, літературно оброблені й опубліковані численні матеріали з історії й етнографії краю, звичайно, у контексті релігійних проблем. Значення даної історико-краєзнавчої спадщини винятково велике як джерела історичної і бібліографічної інформації. Завдяки скрупульозній роботі, зробленій служителями культу на місцях, з'явилися загальноросійські довідкові видання, що містили історичні відомості про церковні старожитності. Сьогодні багато з цих опублікованих матеріалів є єдиними даними про кількість, розміщення культових споруд у єпархії, їхні архітектурні особливості. Праці служителів культу зберегли для нас неоціненну інформацію про кримський некрополь, про становище християнської церкви в Криму в різні періоди її історії. Бібліографічне дослідження періодичних видань православної церкви в Криму дало можливість істотно доповнити наше уявлення про корпус краєзнавців Криму у цілому, розширити вже відому бібліографію їхніх праць.

¹ Т р о н ь к о П. Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Полтава, 1992. — С. 5—6.

² С л у ц к а я С. А. Церковное краеведение и краеведческая библиография // Библиография. — 1993. — № 5. — С. 110—115.

³ Н е п о м н я щ и й А. А. Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX — початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. — Полтава, 1992. — С. 116.

⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 695, оп. 1, спр. 218, арк. 1—2.

⁵ О следах древнего греческого города Херсона, донныне видимых в Крыму // Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — Ч. 4. — Кн. 1. — 1928. — С. 102—115.

⁶ Журба О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) — історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 1995. — С. 308—317.

⁷ Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі — ИТУАК). — Симферополь, 1901. — № 31. — С. 30—57.

⁸ Серафимович С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 919—953.

⁹ Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Т. 1, отд. 1. — Одесса, 1844. — С. 197—204.

¹⁰ Гавриил. Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский // Там же. — Т. 1, отд. 2. — С. 320—328.

¹¹ Сурб-хач. — 1999. — № 1. — С. 34—39.

¹² Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — Т. 2, отд. 1. — Одесса, 1848. — С. 140—210.

¹³ Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского: В 2 ч. — М., 1854. — Ч. 1. — 242, 144 с.; Ч. 2. — 180, 180 с.

¹⁴ ІРНБУВ, ф. 5, спр. 462—546.

¹⁵ Так само. — Спр. 449—461.

¹⁶ Яковлев В. А. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. — Т. 14, отд. 3. — Одесса, 1886. — С. 804—806.

¹⁷ ІРНБУВ, ф. 5, спр. 791.

¹⁸ Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Херсонские епархиальные ведомости. — 1862. — № 3. — С. 145—177; то же. — Одесса, 1862. — 33 с.; то же. — 2-е изд. — Екатеринослав, 1901. — 46 с.

¹⁹ Серафимов С. Новые известия о древней Сугдейской (Сурожской) епархии в Тавриде // Херсонские епархиальные ведомости. — 1865. — № 4. — С. 161—181.

²⁰ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. — Т. 6, отд. 3. — 1867. — С. 591—595.

²¹ Див. про Інокентія: Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: В 2 вып. — СПб., 1884; Восток о Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. 1800—1857 // Русская старина. — 1878. — Т. 21. — С. 194—204; 547—572; Т. 23. — С. 367—398; 1879. — Т. 24. — С. 651—708; Завдовский А. Сто лет жизни Тавриды. — Симферополь, 1885. — С. 207—224; Иннокентий: Архиепископ Херсонский и Таврический, 1800—1857 // Наши деятели: Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. Т. 5. — СПб., 1879. — С. 1—12; Левицкий Н. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, как государственный деятель и благородный человек // Душеполезное чтение. — 1904. — Ноябрь. — С. 454—477; Макарий. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — 1859. — Кн. 5. — С. XXXVIII—LIV.

²² Антонова И. А., Бабин Ю. А. Слово об Иннокентии — архиепископе Херсонском и Таврическом // Крымский архив. — 1994. — № 1. — С. 101—104.

²³ Иннокентий. Записка в восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. — Ч. 3. — Одесса, 1861. — С. 177—190; то же // Крымский архив. — 1994. — № 1. — С. 104—108.

²⁴ Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. — СПб., 1887. — (2), 422 с.

²⁵ Російська національна бібліотека, відділ рукописів (далі — РНБ ВР), ф. 531, спр. 366, арк. 1—3.

²⁶ Иннокентий. Насажение христианской веры в древнем Херсоне // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1860. — Ч. 1. — С. 5—9.

²⁷ Иннокентий. Насажение и успехи христианства в древнем Херсоне // Таврические губернские ведомости. — 1862. — 3 февраля.

²⁸ Иннокентий. Св. Иоанн, епископ Готфийский // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1862. — Ч. 6. — С. 163—167.

²⁹ Иннокентий. Записка о епархии готской // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1862. — Ч. 6. — С. 168—187.

³⁰ РНБ ВР, ф. 531, спр. 929, арк. 1—2.

³¹ Собрание слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Таврической епархии Высокопреосвященным Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим: В 2 т. — Одесса, 1855—1856.

- ³² РНБ ВР, ф. 313, спр. 24, арк. 1.
- ³³ Там само, спр. 26, арк. 1.
- ³⁴ М. Ш. Архиепископ Иннокентий в Тавриде в 1854—1855 гг. // Таврические епархиальные ведомости. — 1905. — № 14. — С. 977—990.
- ³⁵ П. Б. Иннокентий Таврический. Его последняя поездка в Крым и предсмертные дни, 1857 // Русский архив. — 1896. — Кн. 3, вып. 9. — С. 59—77.
- ³⁶ РНБ ВР, ф. 313, спр. 47, арк. 1—13.
- ³⁷ Там само, спр. 37.
- ³⁸ Там само, спр. 42.
- ³⁹ Одеська державна наукова бібліотека, відділ рукописів та стародруків, ф. 58, картон 31, № 808.
- ⁴⁰ РНБ ВР, ф. 637, спр. 941, арк. 1—20.
- ⁴¹ М а р к о в Е. О сохранении крымских древностей, как источника благосостояния для местного населения // Одесский вестник. — 1876. — 13 февраля.
- ⁴² Інститут російської літератури Російської АН (далі — ІРЛІ), ф. 603, спр. 102, арк. 1.
- ⁴³ РДІА, ф. 695, оп. 1, спр. 122, арк. 1—8.
- ⁴⁴ И в а н о в А. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский: краткий очерк его служения в Таврической епархии // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 233—243.
- ⁴⁵ Г е р м о г е н. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии. — Симферополь, 1886. — 271 с.
- ⁴⁶ Г е р м о г е н. Таврическая епархия. — Псков, 1887. — IV, 502 с.
- ⁴⁷ ІРЛІ, ф. 603, спр. 90, арк. 1.
- ⁴⁸ А н т о н и н. Заметки XII—XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре // ЗООИД. — Т. 5. — 1863. — С. 595—628.
- ⁴⁹ А н т о н и н. Древние акты Константинопольского патриарха, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — Т. 6, отд. 2. — 1867. — С. 445—473.
- ⁵⁰ Б л а у О. Восточные монеты музея императорского общества истории и древностей в Одессе — Die orientalischen munzen des museums der Kaiserlichen Historisch-Atchaologischen Gesellschaft zu Odessa. — Одесса, 1876.
- ⁵¹ А р с е н и й. Готская епархия в Крыму // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — № 1. — С. 60—86.
- ⁵² К о ч у б и н с к и й А. На память о Д. Ч. О. протоирее Л. Г. Лебединцеве // ЗООИД. — Т. 22, ор. 4. — 1900. — С. 65—76.
- ⁵³ Письма протоиерея Арсения Лебединцева, б. благочинного церквей Южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому, с донесением о ходе военных действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя / Подг. текста и предисловие П. Лебединцева // Киевская старина. — 1896. — Январь. — С. 1—9; февраль. — С. 152—176; март. — С. 263—288; апрель. — С. 1—37; май. — С. 146—175; июнь. — С. 279—306; июль. — С. 30—63.
- ⁵⁴ С а р б е й В. Г. Письма Арсения Лебединцева — ценный источник по истории Крымской войны 1853—1856 гг. // “Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы”: Научно-практическая конференция: Материалы. — Симферополь, 1996. — С. 72—76.
- ⁵⁵ Л е б е д и н ц е в А. О Феодосийской (викарной) епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1861. — № 1. — С. 40—57.
- ⁵⁶ Л е б е д и н ц е в А. Столетие церковной жизни Крыма // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 201—219; т о ж е. — Одесса, 1883. — 19 с.
- ⁵⁷ Див. про П. Г. Лебединцева: П е т р о в с к и й С. Протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев // ЗООИД. — Т. 20, отд. 4. — 1897. — С. 10—13; Т и т о в Ф. Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. — Киев, 1847. — 44 с.
- ⁵⁸ Л е б е д и н ц е в П. Остатки церквей на развалинах древнего Корсуна или Херсониса, их открытие и значение // Киевская старина. — 1889. — Апрель. — С. 56—73.
- ⁵⁹ [Г р о з д о в А. В.] Историческая записка о Херсонесском Св. Равноапостольного Великого князя Владимира монастыре // ИТУАК. — Симферополь, 1888. — № 5. — С. 76—80.
- ⁶⁰ Г р о з д о в А. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. — Симферополь, 1890. — № 9. — С. 62—67.
- ⁶¹ Е в г е н и й. [О развалинах древнего Херсонеса] // Известия императорского Русского археологического общества. — Т. 7. — 1872. — Стб. 224—225.
- ⁶² РДІА, ф. 695, оп. 1, спр. 386.
- ⁶³ И в а н о в А. Столетие присоединения Крыма к России // Таврические епархиальные ведомости. — 1883. — № 9/10. — С. 414—423; е г о ж е. Песня на присоедине-

ние Крыма к России // Л а ш к о в Ф. Ф. Празднование в г. Симферополе столетия присоединения Крымского ханства к Российской империи. — Симферополь, 1883. — С. 45—58; е г о ж е. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский: Краткий очерк его служения в Таврической епархии // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 233—243; е г о ж е. К вопросу о каменных бабах // ИТУАК. — Симферополь, 1888. — № 6. — С. 132—133; е г о ж е. О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК. — Симферополь, 1889. — № 7. — С. 70—80.

⁶⁴ М а р к о в Д. Древнегреческая церковь в Феодосийском карантине // ИТУАК. — Симферополь, 1912. — № 48. — С. 184—195.

⁶⁵ М а р к о в Д. Державный дом Романовых и Таврида // Таврический церковно-общественный вестник. — 1913. — № 17/18. — С. 547—554; № 19. — С. 584—590; № 20. — С. 619—630; № 21. — С. 661—668; № 22. — С. 694—705; № 23. — С. 727—734; № 24. — С. 767—773; № 25. — С. 788—791.

⁶⁶ Н а з а р е в с к и й А. История Херсонесского Св. Владимира монастыря // Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Севастополь и его окрестности. — Симферополь, 1889. — С. 101—107.

⁶⁷ Н а з а р е в с к и й А. Г. Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма Св. равноапостольного князя Владимира // ИТУАК. — Симферополь, 1918. — № 55. — С. 181—185.

⁶⁸ Ф е о ф и л о в М. Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. — 1898. — № 22. — С. 1464—1473; № 23. — С. 1583—1593; № 24. — С. 1674—1679; 1899. — № 5. — С. 347—358; № 8. — С. 603—615.

⁶⁹ А н ф и м. Историческая записка о Херсонесском Св. Владимира монастыре // ЗООИД. — Т. 10, отд. 3. — 1877. — С. 427—430.

⁷⁰ А л е к с и й. Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского (Судакского), или Кизильташ в Крыму. — Феодосия, 1889. — 30 с.; е г о ж е. Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского (Судакского), или Кизильташ в Крыму. — 2 изд. — Керчь, 1895. — 32 с.

⁷¹ Д и о н и с и й. Панагия, или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит. — Симферополь, 1890. — 18, 6 с.

⁷² Е ф р е м. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в неоткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.

⁷³ Н и к а н д р. Тысячелетие Георгиевского Балаклавского монастыря // Крымский вестник. — 1891. — 6, 7 марта.

⁷⁴ Н и к а н о р. Херсонисский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.

⁷⁵ Н и к о н. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов, 1862. — 23 с.

⁷⁶ Ф и л о ф е й. Катерлезская Св. Георгиевская киновия близ г. Керчи // Таврические епархиальные ведомости. — 1896. — № 2. — С. 42—53.

⁷⁷ В о с к р е с е н с к и й И. Историческая записка о Ялтинской женской гимназии за двадцатипятилетие ее существования (с 1876 по 1901 год). — Ялта, 1902. — 40 с.

⁷⁸ Г о р о в Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. — Керчь, 1886. — 113, 40 с.

⁷⁹ Устав Церковного историко-археологического общества Таврической епархии. — Симферополь, 1913. — 8 с.

